



## A Comparative Study of the Right to Breastfeed a Child in Islamic Law and International Law: The Richness of Islamic Law and the Progressive Development of International Law

Mahmoud Khalil Jafar<sup>1</sup>, Mohamad Setayeshpur<sup>2</sup>, Bita Hamzavi Azad<sup>3</sup>

<sup>1</sup> Professor of International Law, University of Baghdad, Baghdad, Iraq.

<sup>2</sup> Associate Professor of International Law, Faculty of Law, University of Qom, Qom, Iran, Email: mohamadsetayeshpur@yahoo.com

<sup>3</sup> Master of International Law, University of Qom, Qom, Iran (**Corresponding author**), Email: azadbh@gmail.com

### Abstract

Breastfeeding is of such importance that it is referred to as a right. The Quran and Islamic traditions have addressed breastfeeding and its importance. Although the international community, and especially human rights institutions, mention breastfeeding as a right, breastfeeding, whether as a child's right or as a mother's right, has not been regulated in any binding legal document as it should be and perhaps should be. A study of this human right shows that Islam has addressed it earlier, with greater binding power, and it has also been referred to in the Quran as the original Islamic source. The following article aims to clarify the right to breastfeed a child by examining Islamic and international law. The preceding lines have found that the protective approach of Islamic law is far more progressive than that found in international law, and it is rightly necessary for international law to benefit from and borrow from Islamic propositions. This not only helps in the development of international law but also promotes Islamic thought.

**Keywords:** Child Rights, Islamic Law, International Law, Human Rights, Right to Breast Milk.

Received: 2025/04/19 ; Revised: 2025/06/01 ; Accepted: 2025/06/11 ; Published online: 2025/06/22

**How To Cite:** Khalil Jafar, Mahmoud; Setayeshpur, Mohamad; Hamzavi Azad, Bita (2025). A Comparative Study of the Right to Breastfeed a Child in Islamic Law and International Law: The Richness of Islamic Law and the Progressive Development of International Law, *Comparative Study on Islamic and Western Law*, 12(2), 99-116. <https://doi.org/10.22091/CSIW.2025.12779.2650>

**Published by:** University of Qom

© The Author(s)

**Article type:** Research



## مطالعه تطبیقی حق تغذیه کودک با شیر مادر در حقوق اسلام و حقوق بین الملل: غنای اسلام و توسعه تدریجی حقوق بین الملل

محمود خلیل جعفر<sup>۱</sup>، محمد ستایش پور<sup>۲</sup>، بیتا حمزوی آزاد<sup>۳</sup>

<sup>۱</sup> استاد حقوق بین الملل دانشگاه بغداد، بغداد، عراق.

<sup>۲</sup> دانشیار حقوق بین الملل دانشکده حقوق دانشگاه قم، قم، جمهوری اسلامی ایران، رایانامه: mohamadsetayeshpur@yahoo.com

<sup>۳</sup> کارشناسی ارشد حقوق بین الملل دانشگاه قم، قم، جمهوری اسلامی ایران (نویسنده مسئول)، رایانامه: azadbh@gmail.com

### چکیده

تغذیه کودک با شیر مادر تا آن اندازه حائز اهمیت است که از آن به مثابه یک حق یاد شده است. در قرآن و روایات اسلامی به تغذیه کودک با شیر مادر و اهمیت آن پرداخته شده است. اگرچه جامعه بین المللی و به ویژه نهادهای حقوق بشری، از تغذیه با شیر مادر به عنوان یک حق یاد می کنند، اما تغذیه با شیر مادر، چه به عنوان حق کودک و چه به عنوان حق مادر در هیچ سند حقوقی الزام آور، آن چنان که باید و شاید، نظم و نسق نیافته است. بررسی این حق بشری، نشان از آن دارد که اسلام، پیش تر با قدرت الزام آوری بیشتر، به آن پرداخته که در قرآن به عنوان منبع اصیل اسلامی، نیز به آن اشاره شده است. نوشتار پیش رو بر آن شده است تا از رهگذر تدقیق در حقوق اسلام و حقوق بین الملل به ایضاح حق تغذیه کودک با شیر مادر بپردازد. سطور پیش رو دریافته است که رویکرد حمایتی حقوق اسلام به مراتب، مترقیانه تر از آن چیزی است که در حقوق بین الملل آمده و به حق، ضروری است که حقوق بین الملل از گزاره های اسلامی بهره جوید و وام بگیرد. امری که نه تنها به توسعه حقوق بین الملل کمک می کند که موجب ترویج اندیشه اسلامی می شود.

**کلیدواژه ها:** حقوق کودک، حقوق اسلام، حقوق بین الملل، حقوق بشر، حق بر شیر مادری.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۳۰؛ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۳/۱۱؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۲۱؛ تاریخ انتشار برخط: ۱۴۰۴/۰۴/۰۱  
استاد به این مقاله: خلیل جعفر، محمود؛ ستایش پور، محمد؛ حمزوی آزاد، بیتا (۱۴۰۴). مطالعه تطبیقی حق تغذیه کودک با شیر مادر در حقوق اسلام و حقوق بین الملل: غنای اسلام و توسعه تدریجی حقوق بین الملل، پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و غرب، ۱۲(۲)، ۹۹-۱۱۶. <https://doi.org/10.22091/CSIW.2025.12779.2650>

## مقدمه

حقوق بشر، حق‌هایی هستند که انسان بماهو انسان از آن برخوردار است. انسان به واسطه انسان بودنش استحقاق آن را دارد و دیگران باید آن را به رسمیت بشناسند و محترم بدانند. در واقع، موضوع حقوق بشر موضوعی است که عمدتاً به روابط افراد با هم و روابط فرد با دولت مربوط می‌شود. به طور مشخص، هدف حقوق بین‌الملل از ورود به مسائل حق‌های بشری، حمایت از حق‌های بشری است. برخی از گروه‌ها، نظیر زنان، مادران، کودکان و اقلیت‌های قومی، نژادی و مذهبی مورد حمایت ویژه حقوق بشر هستند. از این رو، حقوق کودک، از موضوعاتی است که به طور ویژه در حقوق بین‌الملل بشر بر آن نظر دوخته شده است یا به تعبیر بهتر، باید بر آن نظر دوخته شود. حق تغذیه با شیر مادر یکی از حقوقی است که از منظر حقوق بشر قابل بررسی است. اسلام در منظومه حقوق بشر خود، به این امر پرداخته است.

سؤال اصلی تحقیق این است که رویکرد حقوق اسلام و حقوق بین‌الملل در خصوص حق تغذیه کودک با شیر مادر چگونه ارزیابی می‌شود؟ مقاله پیش‌رو، یک پژوهش توصیفی تحلیلی است و اطلاعات به روش کتابخانه‌ای گردآوری شده‌اند. فرضیه راقمان این است که رویکرد حمایتی حقوق اسلام با در نظر گرفتن ابعاد گوناگون انسانی، متضمن جزئیات بیشتر و دقیق‌تری است.

نوشتار حاضر، از حیث آنکه به بُعد توسعه تدریجی پرداخته، بر آن شده است تا به نقش آفرینی گزاره‌های حقوقی اسلامی در توسعه تدریجی به منظور قاعده‌سازی در حقوق بین‌الملل نظر دوخته شود. در واقع، مقاله حاضر، صرف مطالعه تطبیقی نیست؛ بلکه همان‌طور که در چکیده، متن اصلی و نتیجه‌گیری تصریح شده است، راقمان سطور حاضر بر آن هستند تا از رهگذر مطالعه حق تغذیه با شیر مادر، به موضوع مهم توسعه تدریجی در این زمینه پردازند؛ یعنی امری که از مجرای آن می‌شود به تقنین در عرصه بین‌المللی بینجامد. این در حالی است که در آثاری که پیش‌تر در این حوزه منتشر شده است، بر این مقوله تمرکز نشده است.

نوشتار حاضر پس از پرداختن به تغذیه کودک با شیر مادر به عنوان بهترین تغذیه، آن را از منظر حقوق اسلام بررسی می‌کند و سپس به تغذیه با شیر مادر از نگاه حقوق بین‌الملل نظر می‌دورزد.

### ۱. تغذیه با شیر مادر به عنوان بهترین تغذیه

اول تا هفتم اوت ۱۰ تا ۱۶ مرداد را همه ساله در سراسر جهان هفته جهانی شیر مادر نام‌گذاری کرده‌اند. کودکان، ارزشمندترین دارایی بشریت و سرمایه‌های هر کشور محسوب می‌شوند. سیاست‌گذاران صندوق کودکان سازمان ملل متحد<sup>۱</sup> و نیز سازمان بهداشت جهانی<sup>۲</sup> در سال ۱۹۹۰ میلادی، در کشور ایتالیا برای

1. United Nations Children's Fund (UNICEF)

2. World Health Organization (WHO)

تغذیه نوزاد با شیر مادر اصول و استانداردهای جهانی تنظیم کرده‌اند و تحت عنوان اعلامیه اینوچنتی<sup>۱</sup> و با هدف بالا بردن آگاهی همگان درباره اهمیت تغذیه با شیر مادر و ترویج آن در سراسر جهان مورد توجه کشورهای جهان قرار گرفت. اعلامیه اینوچنتی صندوق کودکان ملل متحد و سازمان بهداشت جهانی، به منظور حفظ، ترویج و حمایت از تغذیه با شیر مادر در سال ۱۹۹۰ میلادی از دولت‌های جهان خواسته است که به هدف و برنامه‌های این اعلامیه توجه نمایند. این اعلامیه که به نوعی می‌توان گفت اولین سند خاص در راستای ترویج تغذیه کودک با شیر مادر دانسته می‌شود، به این مهم به‌عنوان یک حق پرداخته است. اگرچه اعلامیه یکن و برنامه اقدام یکن و اعلامیه اینوچنتی تأکید بر تغذیه با شیر مادر داشته و این اسناد از دولت‌ها خواسته‌اند که در خصوص ترویج تغذیه با شیر مادر، همکاری لازم را در ارائه و ارتقاء تسهیلات شیردهی برای مادران شیرده در جامعه، از بین بردن اعمال تبعیض آمیز از سوی کارفرمایان و اتخاذ اقدامات مناسب و ارائه حمایت‌های قانونی، اقتصادی، کاربردی و احساسی در سطح ملی و بین‌المللی به عمل آورند، اما با وجود تلاش‌های گسترده بر نهادهای نمودن حق تغذیه با شیر مادر همچون حمایت دولت‌ها در راستای حفظ، ترویج و حمایت از این مقوله، هنوز تغذیه کودک با شیر مادر در چارچوب اسناد حقوقی غیرالزام‌آور محصور مانده است و آن چنان که بایسته و شایسته می‌نماید در اسناد حقوقی بین‌المللی الزام‌آور مصرح نیست.

اعلامیه اینوچنتی به‌مثابه راهبرد جهانی تغذیه نوزادان با شیر مادر که به صورت مشترک از سوی سازمان بهداشت جهانی و یونسف صادر شده است، با وجود ماهیت غیرالزام‌آور آن، نشان از یک طرح بالقوه مهم برای تقویت حقوق بشر در پرداختن به تغذیه با شیر مادر دارد. در این اعلامیه، به تغذیه با شیر مادر به صراحت به‌عنوان یک حق، فراتر از آنچه در زمینه اشتغال مطمح نظر دانسته می‌شود، توجه نشده است.

راه‌اندازی نهضت جهانی ترویج تغذیه با شیر مادر با تشکیل جلسات و تصویب اسناد بین‌المللی متعددی برای حفظ، حمایت و ترویج تغذیه با شیر مادر دنبال شد. در این خصوص، در سال ۱۹۷۰ میلادی، اولین گردهمایی توسط سازمان بهداشت جهانی و صندوق کودکان سازمان ملل متحد برگزار شد. پس از آن، در سال ۱۹۸۱ میلادی، مجموعه مقررات بین‌المللی بازاریابی جانشین شونده‌های شیر مادر تصویب شد. در این راستا، چندی بعد، تغذیه با شیر مادر به‌عنوان یکی از راهبردهای رشد و بقای کودک اعلام شد. نیز مجمع عمومی سازمان ملل متحد در نوامبر ۱۹۸۹ اعلام داشت که تغذیه با شیر مادر به مدت ۲ سال به‌عنوان یک حق بشری قلمداد می‌شود. اولین و دومین اعلامیه اینوچنتی (حفظ و حمایت و ترویج تغذیه با شیر مادر) توسط ۳۲ کشور و ۱۰ آژانس در سال ۱۹۹۰ و ۲۰۰۵ صادر شد.

همسو با این موضع، در سال ۱۹۹۰ میلادی، کنوانسیون حقوق کودک منعقد شد. در سال ۱۹۹۱ نهضت جهانی راه‌اندازی بیمارستان‌های دوستدار کودک پا گرفت. در سال ۲۰۰۱ میلادی، نهضت جهانی راه‌اندازی بیمارستان‌های دوستدار مادر شکل و نمو یافت. در سال ۲۰۰۲ راهبرد جهانی تغذیه شیرخواران و کودکان خردسال مطرح نظر واقع شد. قطعنامه‌های سازمان بهداشت جهانی از جمله قطعنامه شصت و سومین اجلاس سازمان جهانی بهداشت در مورد تغذیه شیرخواران و کودکان خردسال در سال ۲۰۱۰ صادر شد. اسناد فوق شروع تغذیه با شیر مادر ظرف ساعت اول تولد، ترویج تغذیه انحصاری با شیر مادر برای ۶ ماه اول و تداوم شیر مادر همراه با غذاهای کمکی برای دو سال یا بیشتر را به‌عنوان بهترین روش تغذیه شیرخواران در جهان تأکید می‌نمایند.

اعلامیه ۱۹۹۰ یونیسف در حفاظت، ارتقاء و حمایت از شیردهی، دستیابی به کودک ایدئال را ضروری بیان می‌کند و ضرورت «تغذیه با شیر مادر» و دفاع قوی از آن را در برابر تهاجم «فرهنگ بطری تغذیه» هشدار می‌دهد که تحقق این امر را مستلزم تعهد و حمایت از بسیج اجتماعی می‌داند و مسئولیت خود را در این می‌بیند که «باید تلاش کنیم تا اعتماد به نفس زنان را در توانایی خود در تغذیه با شیر مادر افزایش دهیم. علاوه بر این، موانع تغذیه با شیر مادر در سیستم سلامت، محل کار و جامعه باید حذف شود». همسو با این موضع، کمیساریای عالی حقوق بشر سازمان ملل متحد، درصدد برآمده است تا از رهگذر گزارش‌های گزارشگران ویژه خود، به موضوع حق تغذیه کودک با شیر مادر نظر بيفکند. در این راه، گزارش گزارشگر ویژه کمیساریای عالی حقوق بشر<sup>۱</sup> سازمان ملل متحد راجع به «حق هر فرد در خصوص برخورداری از عالی‌ترین استاندارد قابل حصول سلامتی ذهنی و جسمی»<sup>۲</sup> و همین‌طور، گزارش گزارشگر ویژه کمیساریای یادشده راجع به «حق بر غذا»<sup>۳</sup> شایسته توجه است. گفتنی است که این گزارش‌ها نظیر گزارش گزارشگر ویژه کمیساریای عالی حقوق بشر سازمان ملل متحد در زمینه حق هر فرد در خصوص برخورداری از عالی‌ترین استاندارد قابل حصول سلامتی ذهنی و جسمی، در قالب قطعنامه مجمع عمومی سازمان ملل متحد نیز صادر شده است (1: UNGA, 2013).

همسو با این امر، مجمع عمومی سازمان ملل متحد به صدور قطعنامه در مورد حق بر غذا مبادرت کرده است (2: UNGA, 2003). باین حال، به رغم آنکه برخی، محتوای این اسناد را پیشرفت دانسته‌اند (Kent, 2006: 27)، لیکن ماهیت این اسناد، به خودی خود، به لحاظ حقوقی الزام‌آور دانسته نمی‌شوند. در واقع، درست است که این اسناد، به لحاظ محتوی، بیانگر آن هستند که کودک حق دارد از شیر مادر به‌عنوان بهترین تغذیه، بهره‌مند گردد، ولی اسناد مطروحه، به‌موجب حقوق بین‌الملل، ماهیت الزام‌آور

1. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights

2. Right of Everyone to the Enjoyment of the Highest Attainable Standard of Physical and Mental Health

3. Right to Food

ندارند. اسناد یادشده به لحاظ ماهیت، در زمره منابع اصلی حقوق بین‌المللی نیستند و منابع فرعی به لحاظ حقوقی بین‌المللی، الزام‌آور تلقی نمی‌شوند (محمودی و ستایش‌پور، ۱۳۹۸: ۲۰۹-۲۱۰).

## ۲. تغذیه با شیر مادر از نگاه حقوق اسلام

در حقوق اسلام علاوه بر حق بارداری (حر عاملی ۱۹۸۳م، ج ۱۴، ۳۲) و حق شیردهی به فرزند و اولویت در حق حضانت برای مادر عنوان شده است.

### ۱-۲. حمایت از تغذیه با شیر مادر در قرآن کریم

با بررسی آیات مختلف قرآن کریم، شصت و شش حق برای کودکان برشمرده شده که از حیث مصداق، بیشتر از مصادیق حقوق کودک در اعلامیه حقوق کودک سازمان ملل متحد است، یکی از آن‌ها حق بر تغذیه با شیر مادر است. در حدود سال ۶۰۰ میلادی در قرآن کریم، بارها به بایستگی تغذیه با شیر مادر اشاره شده است. در قرآن و روایات کلمه «رضاع» به معنی شیر دادن به کار رفته است: «وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُنَمِّمَ الرَّضَاعَةَ وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ لَا تُكَلِّفُ نَفْسٌ إِلَّا وِجْهًا وَلَا تَضَارُّ وَالِدَهُمَ بَوْلُهَا وَلَا مَوْلُودٌ لَهُ بَوْلُهُ وَعَلَى الْوَارِثِ مِثْلُ ذَلِكَ فَإِنْ أَرَادَا فِصَالًا عَنْ تَرَاضٍ مِنْهُمَا وَتَشَاوُرٍ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا وَإِنْ أَرَدْتُمْ أَنْ تَسْتَرْضِعُوا أَوْلَادَكُمْ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِذَا سَلَّمْتُمْ مَا آتَيْتُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ»؛ مادران فرزندانشان را تا دو سال تمام شیر می‌دهند. این برای کسی است که بخواهد دوران شیرخوارگی را تکمیل کند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۱۸۸) و بر آن کس که فرزند برای او متولد شده است (پدر)، لازم است خوراک و پوشاک مادر را به‌طور شایسته در مدت شیر دادن بپردازد، اگر طلاق گرفته باشد، هیچ‌کس را جز به اندازه توان تکلیف نکنند (سبزواری نجفی عزیزی، ۱۴۱۹: ۴۲). نه مادر باید در نگهداری فرزند به زیان و زحمت افتد و نه پدر (بیش از متعارف برای کودک متضرر شود) و (اگر کودک پدر ندارد)، وارث باید در شکل و اندازه متعارف از کودک نگهداری کند (هزینه مادر را در دوران شیرخوارگی تأمین کند) (سوره مبارکه بقره، آیه شریفه ۲۳۳؛ نک: طبرسی، ۱۳۹۰: ۵۸۷).

مادران، فرزندان را برای مدت دو سال کامل شیر دهند. در واقع، تکمیل دوره تغذیه با شیر مادر، دو سال تمام قلمداد شده است (طیب، ۱۳۷۸: ۴۷۲). این به آن معنا دانسته شده است که این امر، حق کودک است و مشمول ممنوعیت اضرار به غیر است (سبزواری نجفی عزیزی، ۱۴۱۹: ۴۲). از این رو، حتی مادر هم حق ندارد به فرزند خود ضرر بزند (قمی مشهدی، ۱۳۸۱: ۳۵۳). به‌طور مثال، در وضعیتی که مادر توان شیردهی دارد و پدر هم حمایت می‌کند، مادر نباید از شیردهی به کودک امتناع کند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۱۸۸).

از منظر قرآن کریم، دوره تغذیه با شیر مادر به‌عنوان یک حق اساسی برای نوزادان و اطفال تازه متولد

شده، یک دوره دو ساله است (ذهبی، ۱۴۲۰: ۳۵۵). برخی از مفسران معتقدند که آیه ۲۳۳ سوره بقره، در واقع صراحتاً تأییدی بر حق طفل برای تغذیه از شیر مادر است (طبرسی، ۱۳۹۰: ۵۸۷) و از این رو، بی شک، در نظام حقوقی اسلام، تغذیه با شیر مادر، به مثابه یک حق دانسته می شود (Achour, 1986: 430). فقیهان و مفسران با الهام از روایت های اسلامی در پاسخ به این پرسش که چرا مدت شیرخوارگی در جایی بیست و چهار ماه و در آیه دیگر این مدت ۲۱ ماه عنوان شده است، چنین گفته اند: «حداقل دوران حمل شش ماه و حداکثر دوران مفید رضاع بیست و چهار ماه است». ضمناً از این تعبیر قرآنی می توان استفاده کرد که هر اندازه از مقدار دوران حمل کاسته شود، باید بر مقدار دوران شیرخوارگی افزود، به گونه ای که روی هم رفته، سی ماه تمام را شامل گردد (قمی مشهدی، ۱۳۸۱: ۳۵۳؛ ذهبی، ۱۴۲۰: ۳۵۵).

## ۲-۲. حمایت از تغذیه با شیر مادر در سیره معصومین علیهم السلام

احادیث و روایات زیادی از پیامبر اسلام (ص) وجود دارد که به وضوح نشان می دهد اسلام تأکید زیادی بر تغذیه نوزاد با شیر مادر دارد. پیامبر اسلام (ص) در ارتباط با جایگاه زنان در دوران شیردهی فرمودند: هیچ شیری برای تغذیه کودک با برکت تر از شیر مادر نیست (مجلسی، ج ۱۰: ۳۲۳؛ محدث نوری، ج ۱۵: ۱۵۶).

در چارچوب حقوق اسلام، به دلیل رعایت ویژگی پویایی و انطباق با شرایط جدید، در ارتباط با مدت زمان شیردهی سخت گیری بیش از اندازه شده است. از ابن عباس، نقل شده که هرگاه دوران بارداری زن نه ماه باشد، باید بیست و چهار ماه شیر دهد (قانون طبیعی). بنابراین، هر اندازه کودک زودتر از دوران حمل طبیعی به دنیا آمد، به همان اندازه باید بر دوران شیرخوارگی اش افزود؛ چراکه کمبودهای دوران حمل در دوران شیرخوارگی باید جبران گردد. در شرایطی که به اصطلاح علمی، نوزاد نارس یا شش ماهه متولد می گردد، شیر مادر تأمین کننده نیازهای غذایی کودک و به طور هم زمان، تأمین کننده و ایمنی بخش لازم برای کودک است. با این اوصاف، ویژگی «غیرقابل تعلیق بودن حق تغذیه با شیر مادر» بیش از پیش آشکار می شود (Qayyim, 1971: 234 & 235).

در روایتی از پیامبر گرامی اسلام (ص) آمده است: «شیری برای کودک بهتر از شیر مادرش نیست». (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۷۶) امام علی (ع) نیز فرموده است: «کودک با هیچ شیری تغذیه نمی شود که به اندازه شیر مادر خویش مبارک و با برکت باشد» (حر عاملی، ۱۴۱۴: ۱۷۵). امام حسین (ع) در دعای عرفه در مقام برشمردن نعمت های الهی، به تغذیه در دوران کودکی اشاره و فرمود: «... و در گهواره که کودکی ناتوان بودم، مرا از هرگونه آسیب و خطر حفظ کردی و از شیر مادر غذایی گوارا روزیم نمودی» (مجلسی، ۱۳۹۵: ۲۱۷). امام صادق (ع) نیز می فرماید: «وقتی بچه متولد شد، همان خونی که غذای او بود، اینک با رنگ و بویی غیر از قبل و در شکل غذایی دیگر از پستان مادر سرازیر می شود. این غذا برای نوزاد، از همه چیز سازگارتر است» (حر عاملی، ۱۴۱۴: ۱۷۶). همچنین امام رضا (ع) نیز فرموده است:

«هیچ غذایی برای کودک بهتر از شیر مادرش نیست» (شریفی خوانساری، ۱۳۸۶: ۹۸). از روایات چنین دانسته می‌شود که شیر مادر هدیه ویژه پروردگار برای طفل است (حر عاملی، ۱۴۱۴: ۴۵۶). دوران شیرخوارگی حساس‌ترین مرحله از مرحله رشد و تکامل کودک است، بنابراین در این برهه از زندگی باید توجه بیشتری به مراقبت از تغذیه و سلامت کودک و مادر داشت. با گذشت زمان، ترکیب شیر مادر متناسب با نیاز رشدی شیرخوار تغییر پیدا می‌کند. چربی شیر مادر، در شروع هر بار شیردهی، کمتر و سپس میزان آن به تدریج زیاد می‌شود.

حضرت سجاده (ع) نیز در بیان حق مادری می‌فرماید: «اما حق مادرت این است که بدانی او تورا [در شکمش] حمل کرده است، آن‌گونه که کسی، کس دیگر را حمل نکند و از شیر جانش تورا خوراند، آن‌گونه که کسی، دیگری را نخوراند، گرم و سرد دنیا را برای تو و به خاطر تو به جان خریده، پس به اندازه این همه [تلاش مادر]، وی را سپاس بدار و مگر به یاری و توفیق خداوند، تورا یاری آن سپاسداری نباشد» (حرانی، ۱۳۸۲: ۲۶۳).

در میان آثار فقهای اسلام، «کتاب الرضاع» اثر ابوالحسن ماوردی، یکی از منابع اصیل و مبنایی در ارتباط با تغذیه کودک با شیر مادر است (غلامعلی، ۱۳۹۸: ۱۰۱-۱۰۴). در میان نظرات فقها و نویسندگان حقوق اسلامی، دیدگاه وهبه زحیلی<sup>۱</sup> جالب توجه است. از نظر وهبه زحیلی، حق بر تغذیه با شیر مادر نه به عنوان یک حق معمول، بلکه به عنوان یک حق بنیادین و اساسی برای کودک محسوب می‌شود (Stearns, 2017: 4). در چارچوب حقوق اسلام، حق بر تغذیه با شیر مادر مقدم بر تمام تعهدات والدین نسبت به کودک است (Kent, 2006: 27). احادیث و روایات زیادی از پیامبر اسلام (ص) وجود دارد که به وضوح نشان می‌دهد اسلام تأکید اخلاقی و معنوی زیادی بر تغذیه نوزاد با شیر مادر دارد (Achour, 1986: 430). شایسته توجه است که در اینجا، اخلاق به معنای هنجار اخلاقی است و به معنای یک الزام شرعی دانسته می‌شود. در ادبیات حقوقی مرسوم است که (Moral) به اخلاق ترجمه شده است و همین‌طور (Ethic)، به اخلاق ترجمه شده است. باین‌حال، (Moral)، یک هنجار اخلاقی است که الزام‌آوری دارد، ولی (Ethic)، صرفاً اخلاق محض است. گفتنی است که میان «حق» و «تکلیف»، در اصطلاح منطقی، رابطه تضایف برقرار است. یعنی وقتی کسی «حق» داشت، دیگران «تکلیف» دارند آن حق را رعایت کنند (سلیمی و مصباح یزدی، ۱۳۸۸: ۲۱۴). به عنوان نمونه، وقتی از حق مادری یاد می‌شود به این معنا است که در برابر این حق عده‌ای تکلیف دارند؛ در واقع، «حق» و «تکلیف» همانند دو روی یک سکه‌اند که قابلیت تفکیک از یکدیگر را ندارند. از این رو به لحاظ منطقی و به حکم گزاره‌های عقلایی، تقدم و تأخری نیز نمی‌توان در آن تصور کرد؛ بنابراین به فراخور ایجاد حق مادری، حاکمیت



فرزندان و زوج، صاحبان تکلیف دانسته می‌شوند. در این پژوهش نیز در مواردی از تعیین تکلیف برای مادر، به جهت اجمال در منابع اسلامی، به تعیین حق برای وی استدلال می‌نماییم. در قرآن کریم و همین‌طور در احادیث، تغذیه انحصاری با شیر مادر به‌واسطه دسترسی طبیعی، بهینه و همچنین مقرون به صرفه بودن، نه صرفاً به‌عنوان یک حق، بلکه به‌عنوان یک حق بنیادین شناسایی شده است (Zahid & Muhammad, 2017: 63-67; Yasmin, 2017: 2244 & 250).

### ۳. تغذیه با شیر مادر از منظر حقوق بین‌الملل

در سطور پیش‌رو، به تغذیه با شیر مادر از نگاه حقوق بین‌الملل پرداخته می‌شود و به این منظور، نخست به هنجارسازی در زمینه تغذیه با شیر مادر در حقوق بین‌الملل نظر دوخته می‌شود و سپس سازوکار نظارتی حقوق بین‌الملل برای اجرای حق تغذیه با شیر مادر به‌عنوان یک حق بشری، بررسی می‌گردد.

#### ۳-۱. هنجارسازی در زمینه تغذیه با شیر مادر در حقوق بین‌الملل

تعالیم اسلامی در مورد حق تغذیه با شیر مادر در قوانین برخی از کشورهای اسلامی نظیر جمهوری اسلامی ایران و مصر انعکاس یافته است، اما آنچه در این باره می‌تواند بسیار حائز اهمیت باشد، انعکاس آن در نظام بین‌المللی حقوق بشر است (قاسمی و دیگران، ۱۳۹۷: ۸۱-۸۲). انعکاس آموزه در نظام بین‌المللی حقوق بشر به آن معنا است که در قالب یکی از منابع اصلی حقوقی بین‌المللی در زمینه حقوق (حق‌های) بشر درج گردد. البته نفس انعکاس تعالیم اسلامی در مورد حق تغذیه با شیر مادر در قوانین کشورها نیز خود می‌تواند موجب ایجاد قاعده حقوق بین‌الملل عرفی، به‌عنوان یکی از منابع اصلی حقوق بین‌الملل شود. باری احراز قاعده حقوق بین‌الملل عرفی با دشواری‌های خاص خود روبه‌رو است (محمودی و ستایش‌پور، ۱۳۹۸: ۲۰۸-۲۰۹). از این‌رو، چنانچه این تعالیم در معاهده الزام‌آور در نظام بین‌المللی حقوق بشر انعکاس یابد آن گاه همه کشورهای عضو آن معاهده را ملزم می‌دارد. آن گاه حتی چنانچه آن کشور این حق را در قوانین داخلی خود به رسمیت نشناخته باشد به رعایت آن ملزم دانسته می‌شود.

در عرصه بین‌المللی برای پاسخگویی به چالش‌ها و آشنایی هرچه بیشتر با حقوق کودک گام‌هایی برداشته شده است که این اقدامات شامل اختصاص موادی از اعلامیه جهانی حقوق بشر به موضوع حقوق کودک است. در نظام بین‌المللی حقوق بشر در راستای حمایت از حق تغذیه کودک با شیر مادر، اسناد مهمی همچون کنوانسیون ۱۹۱۹ سازمان بین‌المللی کار در زمینه حمایت از مادران ماده ۳،<sup>۱</sup> کنوانسیون ۱۹۷۹ سازمان ملل متحد در زمینه رفع کلیه اشکال تبعیض نژادی علیه زنان (مقدمه

کنوانسیون<sup>۱</sup>، کنوانسیون ۱۹۸۹ سازمان ملل متحد در زمینه حقوق کودکان (شق ج از بند ۲ ماده ۲۴) و نیز اعلامیه ۱۹۹۰ اینونجنتی که اساساً موضوع آن حمایت از حق تغذیه با شیر مادر است،<sup>۲</sup> وجود دارند. این اسناد در خصوص رویکرد حمایتی و لزوم فراهم آوردن شرایط و امکانات لازم برای تحقق تغذیه کودک با شیر مادر، شایسته توجه هستند. رویکرد تغذیه با شیر مادر یکی از حقوق کودک است که به عنوان یک تعهد مشترک باید مورد احترام قرار گرفته، حفظ شده و تحقق یابد.

نسل دوم حقوق بشر مستلزم مداخله و مشارکت مؤثر دولت‌ها است و از آنجا که در میان نسل‌های گوناگون حقوق بشر، نسل دوم متضمن حقوق افراد بر حداقل‌های معیشتی و سلامت است. حق تغذیه کودک با شیر مادر را می‌توان عنوان یکی از مصادیق حقوق رفاهی کودک در نسل دوم حقوق بشری نام برد تا دولت‌ها در راستای تحقق آن مشارکت داشته باشند.

مقررات کنوانسیون حقوق کودک در ماده ۲۴ به طور غیرمستقیم به مسئله تغذیه کودک با شیر مادر تحت این موارد اشاره داشته است: «حق کودک نسبت به زندگی با بالاترین استانداردهای قابل حصول سلامت و دسترسی به مواد غذایی مغذی کافی، حق مادر به مراقبت‌های پیش و پس از زایمان، حق والدین به اتخاذ اقداماتی که در انجام مسئولیت‌های شغلی و خانوادگی آن‌ها را یاری نماید، در نظر گرفتن بهترین منافع کودک به عنوان اصل اساسی». کنوانسیون در بند ۲ ماده ۲۴ اشاره مستقیم به تغذیه کودک با شیر مادر داشته و بیان می‌دارد: «تضمین اینکه تمام اقشار جامعه خصوصاً والدین و کودکان از مزایای تغذیه شیر مادر، بهداشت و بهداشت محیط‌زیست و پیشگیری از حوادث آگاهی داشته، به آموزش دسترسی داشته باشند و بدانند که در زمینه استفاده از اطلاعات اولیه بهداشت کودک و تغذیه حمایت می‌شوند».

کنوانسیون رفع کلیه اشکال تبعیض علیه زنان به عنوان مهم‌ترین سند حمایتی زنان در عرصه بین‌المللی، رویکرد حداقلی نسبت به حمایت از تغذیه کودک با شیر مادر را اعمال نموده است و در راستای حمایت از زنان شاغل و مقولاتی چون دوران بارداری، زایمان و دوران پس از زایمان ترتیباتی را به منظور حمایت از زنان پیش‌بینی کرده‌اند که اگرچه لازم و ضروری به نظر می‌رسد، اما به هیچ‌وجه کافی دانسته نمی‌شود (Tomasevski, 1995: 176). به مرور زمان چنین چالش‌هایی در این زمینه رنگ باخته و جای خود را به حمایت و تضمین آن در نظام‌های حقوقی و اسناد بین‌المللی داده است.

معاهده حمایت از زنان باردار در سال ۲۰۰۰ نیز مادران شیرده را از کار بازمی‌دارد و متضمن آن است که این مهم برای سلامتی مادر و کودک ضروری است و دوره ۱۴ هفته‌گی را برای زایمان زنان تجویز کرده و در ادامه بیان داشته است که «یک زن حق بازگشت به همان موقعیت یا موقعیت مشابهی را که در پایان

1. Convention on the Elimination of all Forms of Discrimination against Women

2. Innocenti

دوران مرخصی پرداخت می‌شود را داراست.» همچنین این قطعنامه در زمینه وقت شیردهی کودکان اعلام می‌کند که «یک زن باید حق یک یا چند دوره در طول روز با کاهش روزانه ساعات کار در جهت شیر دادن فرزند خود را باید داشته باشد و این شکاف‌ها یا کاهش کار روزانه به‌عنوان زمان کاری محاسبه می‌شود و به‌موجب آن هزینه کاری پرداخت می‌شود».

با تدقیق در رویکرد نظام بین‌المللی حقوق بشر در این موضوع مادر و فرزند را دارای حقوق گروھی می‌داند. کنوانسیون سازمان بین‌المللی کار در زمینه حمایت از مادران، اولین سند بین‌المللی است که به تغذیه با شیر مادر توجه کرده و حداقل استانداردها و اجرای سیاست‌های پایدار کار را برای دولت‌ها بیان نموده است. این کنوانسیون، حقوقی را برای زنانی که در عرصه صنعت و تجارت فعالیت می‌نمایند، تصریح داشته است؛ از جمله حمایت از مادران از طریق مرخصی زایمان (ماده ۴)، حق دریافت و استفاده از مزایای پزشکی (بند ۷ ماده ۶)، ممنوعیت اخراج در طول مرخصی زایمان (ماده ۴) و حق داشتن وقت استراحت روزانه برای تغذیه با شیر مادر (شیردهی به نوزاد) در طول ساعات کار (ماده ۱۰).

اگرچه این کنوانسیون تاکنون دو بار مورد تجدیدنظر قرار گرفته است و در برخی مواد همچون ساعات استراحت برای شیردهی نوزادان و امکانات و خدمات رفاهی در محل کار و مرخصی زایمان با یکدیگر متفاوت‌اند، ولی اصول اساسی و قواعد آن یکسان است. بر همین اساس از دولت‌ها خواسته شده تا رویکرد حمایتی ویژه در دوران بارداری، دوره نقاهت پس از زایمان و دوره تغذیه کودک با شیر مادر در دستور کار قرار گرفته شود.

بند ۲ ماده ۴ کنوانسیون رفع کلیه اشکال تبعیض علیه زنان بیان می‌دارد: «همچنین اقدامات ویژه‌ای که از سوی دولت‌های عضو صورت می‌گیرد، از جمله تدابیری که در این کنوانسیون وجود دارد و هدف آن حمایت از ایفای نقش مادری زنان است نباید تبعیض آمیز تلقی شود». در این کنوانسیون نقش حمایتی دولت‌ها بیش از پیش مورد توجه قرار می‌گیرد؛ زیرا که فرضیه‌هایی مطرح است که بر حمایت حداقلی کنوانسیون برای تغذیه با شیر مادر تأکید دارد. فرضیه‌هایی همچون خطرهای بالقوه احتمالی مربوط به تغذیه نوزادان با شیر مادر، مسئله سوءتغذیه مادران.

در پاسخ به این فرضیه‌ها باید به این مهم اشاره کرد که با توجه به اینکه حمایت از تغذیه با شیر مادر در محل کار به‌طور خاص به‌عنوان جزء اساسی حمایت از حقوق مادران در سند کنوانسیون حمایت از مادران سازمان بین‌المللی کار مطرح گردیده و با اشاره به بند ۲ ماده ۱۲ کنوانسیون رفع کلیه اشکال تبعیض علیه زنان که بیان می‌دارد: «دولت‌های عضو، افزون بر مقررات بند ۱ این ماده، خدمات لازم را برای زنان در دوران بارداری، زایمان و دوران پس از زایمان تأمین نموده ... و همچنین در دوران بارداری و شیردهی، تغذیه کافی به آن‌ها خواهند رساند». سیاست‌ها و تدابیر لازم از سوی دولت‌ها می‌تواند بر این اسناد به‌عنوان یک سند بین‌المللی مهم در حمایت از شیر مادر به‌عنوان یک حق انسانی استناد کرده و در

برابر این چنین فرضیه‌هایی از حق تغذیه کودک با شیر مادر دفاع نمایند. از این رو، حمایت جهانی از تغذیه کودک با شیر مادر آن چنان که باید الزام‌آور نیست و بیشتر جنبه تشویق‌کنندگی دارد. در واقع، بیشتر، به دولت‌ها تأکید شده است که از رهگذر قوانین داخلی خود، بستر عملیاتی کردن این حق را فراهم آورند.

### ۳-۲. سازوکار نظارتی حقوق بین‌الملل برای اجرای حق تغذیه با شیر مادر

در سال ۲۰۱۳، کمیته ناظر بر اجرای کنوانسیون حقوق کودک راجع به ماده ۲۴ در خصوص «حق کودک به برخورداری از بالاترین سطح استاندارد قابل حصول سلامت» یک توصیه عمومی مبنی بر حمایت از تغذیه با شیر مادر در تمام زمینه‌ها ارائه نموده است. این کمیته بر لزوم انطباق کسب‌وکار با کدهای سازمان بهداشت جهانی و نیاز به ایجاد شرایط اشتغال به والدین و سرپرستان شاغل و بحث مرخصی والدین و حمایت و تسهیل تغذیه با شیر مادر بر دولت‌ها تأکید نموده است. این کنوانسیون نیز نقش دولت‌ها را برای تأکید حداکثری بر تغذیه با شیر مادر بسیار مهم و ضروری دانسته است (Committee on the Rights of the Child, General Comment 16, 2013: 15). وجود یک حق در قالب یک منبع حقوقی الزام‌آور در نظام بین‌المللی حقوق بشر به آن معنا است که کشور و سازمان بین‌المللی عضو آن معاهده، متعهد به رعایت آن دانسته می‌شوند. به موجب حقوق بین‌الملل، تنها کشورها و سازمان‌های بین‌المللی به عنوان تابعان فعال جامعه بین‌المللی می‌توانند مبادرت به انعقاد معاهده کنند و در ایجاد عرف نقش داشته باشند و چنانچه تعهدی به موجب هر یک از منابع اصلی حقوق بین‌الملل ایجاد شود، آن کشور یا سازمان بین‌المللی در چارچوب آن مقرر، متعهد به آن است. از این رو، افراد در این خصوص، در نظام بین‌المللی حقوق بشر تعهد بین‌المللی ندارند و دولت‌ها و سازمان‌های بین‌المللی در چارچوب مقرر مربوطه، متعهد برشمرده می‌شوند. به اقتضای چنین تعهد بین‌المللی، چنانچه هر یک از متعهدین، تعهد بین‌المللی خود را نقض کند به موجب حقوق بین‌الملل، مرتکب عمل متخلفانه بین‌المللی شده و مسئولیت بین‌المللی دارد (ARIO, 2011 & ARSIWA, 2001, Art. 1). به لحاظ منطقی، حل و فصل اختلاف می‌تواند مطرح گردد. البته حل و فصل اختلاف بین‌المللی می‌تواند از طرق حقوقی یا غیرحقوقی صورت گیرد. طرق حقوقی حل و فصل اختلاف بین‌المللی اعم از داوری و قضائی هستند و طرق غیرحقوقی، سازوکارهایی نظیر مذاکره، پایمردی یا مساعی جمیله، میانجیگری، تحقیق و سازش را در برمی‌گیرد.

در واقع پیگرد قضائی، به عنوان یکی از روش‌های حل و فصل اختلاف بین‌المللی، متوقف به وجود مسئولیت بین‌المللی است. در حقوق بین‌الملل، به موجب مجموعه مواد ۲۰۰۱ کمیسیون حقوق بین‌الملل سازمان ملل متحد راجع به مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها ناشی از عمل متخلفانه بین‌المللی که قاطبه مواد آن جامه حقوق بین‌المللی عرفی به خود پوشیده‌اند، نقض تعهد اولیه، خود تعهد دیگری ایجاد می‌کند که تعهد ثانویه نامیده می‌شود و قواعد حقوق مسئولیت بین‌المللی، متضمن تعهدات

ثانویه هستند (2: UNGA, 2016; Bordin, 2014: 562-564). به موجب ماده ۱ مجموعه مواد ۲۰۰۱ کمیسیون حقوق بین الملل، هر عمل متخلفانه بین المللی، مسئولیت بین المللی همان دولت را در پی دارد (1: ARSIWA, 2001: Art. 1). منظور از دولت، در اینجا کشور است (4 & 1: ARSIWA, 2001: paras. 1 & 4) و چنانچه از شرح و تفسیر کمیسیون از عبارت «entails» برمی آید، به محض آنکه کشور مرتکب عمل متخلفانه بین المللی بشود، مسئولیت حقوقی بین المللی آن کشور ایجاد می شود (2: ARSIWA, 2001: paras. 2). این به آن معنا است که مسئولیت بین المللی به دنبال عمل متخلفانه بین المللی می آید و ایجاد آن خودکار است. در واقع، عمل متخلفانه بین المللی که ارتکاب یابد، بدون اینکه نیاز به اقدام دیگری از سوی زیان دیده یا هر شخص حقیقی یا حقوقی دیگری باشد، مسئولیت بین المللی مرتکب عمل متخلفانه بین المللی ایجاد می گردد. لذا وقوع عمل متخلفانه بین المللی به منزله ایجاد مسئولیت بین المللی مرتکب است. حال، باید تأمل کرد که چه عمل یا اعمالی هستند که متصف به وصف متخلفانه بین المللی دانسته می شوند. تحقق عمل متخلفانه بین المللی و در پی آن، ایجاد مسئولیت بین المللی دولت، مستلزم آن است تا به ترتیب، دو عنصر انتساب و نقض تعهد احراز گردد و این به معنا است که نخست، احراز شود عمل متخلفانه بین المللی به کشور یا سازمان بین المللی منتسب است و دیگر اینکه تعهد اولیه نقض شده است (قاسمی و ستایش پور، ۱۳۹۹: ۱۹۳-۱۹۷).

مضاف بر این، در قاطبه کشورهای دنیا معاهده بین المللی که کشور عضو آن است، همچون قانون داخلی یا حتی برتر از قانون داخلی است و از این رو، تعهد مربوطه یک تعهد داخلی نیز دانسته می شود. به طور مثال، در کشور عزیزمان جمهوری اسلامی ایران، «مقررات عهدی که بر طبق قانون اساسی بین دولت ایران و سایر دول منعقد شده باشد در حکم قانون است» (قانون مدنی ایران، ماده ۹؛ کاتوزیان، ۱۳۹۴: ۳۱). در خصوص نظام حقوقی ایران، شایسته توجه است که قانون اساسی مشروطیت، در مورد موضوع برتری حقوق داخلی بر بین المللی یا برعکس، مقرر صریحی وجود نداشت که متضمن قاعده کلی باشد. در قانون اساسی جمهوری شکوهمند اسلامی ایران، با تکیه بر اصل ۷۷ اصل ۱۲۵ و همین طور ماده ۹ قانون مدنی می توان دریافت که بین معاهده بین المللی و قانون عادی، سلسله مراتب هنجاری وجود ندارد (نک: بذار، ۱۳۹۸: ۶۴-۶۵)؛ همسوبا این موضع، تصویب، به عنوان یکی از مراحل انعقاد معاهده بین المللی، نظیر آیین وضع قانون عادی است. در مورد تعهدات ناشی از دیگر منابع حقوق بین الملل نظیر عرف بین المللی، سکوت شده و در عمل، با تقبیح مناط، نظریه یگانگی حقوقی پذیرفته شده است (نک: ستایش پور، ۱۴۰۱).

### نتیجه گیری و پیشنهادها

جستار حاضر بر آن شد تا از رهگذر تدقیق در تغذیه کودک با شیر مادر در حقوق اسلام و حقوق بین الملل بشر، به بایستگی نقش آفرینی در توسعه تدریجی به منظور قاعده سازی در حقوق بین الملل نظر

بدوزد. در نگاه حقوق اسلام، شیر مادر تحفه‌ای الهی برای طفل محسوب شده است. با غور در آموزه‌های اسلامی می‌توان دریافت که حق بر تغذیه با شیر مادر، به‌عنوان یک حق بنیادین و اساسی برای کودک برشمرده شده است. در نظام حقوقی اسلام، حق کودک بر تغذیه با شیر مادر، در زمره حقوق اولی و ارجح دانسته شده است. همسو با قرآن کریم، احادیث و روایات زیادی از پیامبر اسلام (ص) وجود دارد که به روشنی گویای بایستگی اهمیت حمایت از حق کودک برای تغذیه با شیر مادر است. در اسلام، تغذیه با شیر مادر به‌عنوان یک حق اساسی برای نوزادان تازه متولدشده، شناخته شده است. در سیره نبوی و احادیث حضرت پیامبر (ص) نیز می‌توان بر لزوم حمایت از حق کودک بر تغذیه با شیر مادر پی برد. از این رو، در نظام حقوقی اسلام، حق کودک بر تغذیه با شیر مادر جزء حقوق بنیادین و اساسی کودک قلمداد می‌شود.

این در حالی است که در نظام بین‌المللی حقوق بشر، در زمینه «حق تغذیه کودک با شیر مادر» به‌عنوان یک «حق بشری» صرفاً در حد دکترین و اسناد حقوقی غیر الزام‌آور باقی مانده است. با اینکه در گستره بین‌المللی، به گونه مستمر، به‌ویژه در سال‌های اخیر، بر اهمیت تغذیه با شیر مادر تصریح گردیده و صرف نظر از سلامتی کودک برای تندرستی مادر نیز مؤثر دانسته شده و از آن به‌عنوان یک حق یاد شده است، لیک این تغذیه با شیر مادر چه به‌عنوان حق کودک یا حق مادر آن‌چنان که باید و شاید در منابع اصلی و الزام‌آور حقوق بین‌الملل منعکس نشده است. قطعنامه‌های مجمع عمومی، استراتژی جهانی تغذیه نوزادان و کودکان (اعلامیه اینوچنتی) و گزارش‌های نهادها نظیر گزارش گزارشگر ویژه کمیساریای عالی حقوق بشر سازمان ملل متحد راجع به حق هر فرد در خصوص برخورداری از عالی‌ترین استاندارد قابل حصول سلامتی ذهنی و جسمی و همین‌طور، گزارش گزارشگر ویژه کمیساریای یاد شده راجع به حق بر غذا، به لحاظ حقوقی بین‌المللی، ماهیت غیر الزام‌آور دارند. این به آن معنا است که فی‌نفسه و به خودی خود، یک منبع حقوقی بین‌المللی الزام‌آور نیستند. چه اینکه در زمره منابع الزام‌آور حقوقی بین‌الملل، به آن‌گونه که در ماده ۳۸ اساسنامه دیوان بین‌المللی دادگستری منعکس شده، دانسته نمی‌شود. اعلامیه اینوچنتی، به اقتضای ماهیت غیر الزام‌آور آن، نشان‌دهنده یک طرح بالقوه مهم برای تقویت حقوق بشر و پرداختن به تغذیه کودک با شیر مادر است و یک منبع الزام‌آور در حقوق بین‌الملل قلمداد نمی‌شود. وجود تعهد بین‌المللی در نظام بین‌المللی حقوق بشر به‌مثابه آن است که چنانچه آن تعهد بین‌المللی نقض بشود، قابل‌رسیدگی اعم از داوری و قضائی را دارد و البته این منوط به وجود محکمه صلاحیت‌دار است. مضاف بر این به‌موجب نظام حقوقی ایران، عهدی که ایران به آن ملزم است، در حکم قانون داخلی هستند و از این جهت، آن تعهد، از دو شأن داخلی و بین‌المللی برخوردار است. این‌گونه حق کودک بر تغذیه با شیر مادر می‌تواند به‌عنوان یک حق قوام یافته مطرح گردد و مضاف بر اینکه به حقوق بین‌الملل کمک می‌شود، موجب گسترش قلمرو اعمال آموزه‌های غنی اسلامی می‌گردد.

با توجه به تحقیق صورت گرفته، بایسته است تا کشورهای اسلامی بر آن بشوند تا پهنه حقوقی بین‌المللی بتواند از آموزه‌های اسلامی بهره‌برد. در این خصوص پیشنهاد‌های زیر می‌توانند کارگشا و عملیاتی باشند.

۱) یکی از طرق، انعقاد معاهده بین‌المللی با تکیه بر آموزه‌های اسلامی است. این به آن معنا است که محتوای آن معاهده بین‌المللی، در بردارنده آموزه‌های اسلامی باشد. چنین معاهده‌ای می‌تواند بین کشورهای اسلامی با هم یا حتی کشور اسلامی با کشورهای غیراسلامی منعقد گردد. در این باره، حتی اگر نام اسلام برده نشود، ولی محتوا اسلامی باشد، ارزشمند است.

۲) راه دیگر، تکوین قاعده حقوق بین‌الملل عرفی است. البته، تکوین قاعده حقوق بین‌الملل عرفی، نیازمند دو عنصر مادی و معنوی است. کشورها می‌توانند با عملکرد خود، دست‌کم، موجبات تشکیل حقوق بین‌الملل عرفی در گستره منطقه‌ای را فراهم آورند. چراکه به‌موجب گزارش‌های کمیسیون حقوق بین‌الملل سازمان ملل متحد، حقوق بین‌الملل عرفی می‌تواند در سطح محلی و منطقه‌ای هم تشکیل شود، کما اینکه معاهده بین‌المللی هم می‌تواند بین دو کشور منعقد شود.

۳) راه دیگر، صدور قطعنامه یا اعلامیه از سوی نهادهایی نظیر سازمان همکاری اسلامی و همین‌طور کنفرانس بین‌المللی وحدت اسلامی است. در این صورت، حتی چنانچه آن اعلامیه به لحاظ حقوقی، الزام‌آور نباشد، می‌تواند در فرایند توسعه تدریجی، موجبات تکوین قاعده‌سازی بین‌المللی را مهیا سازد.

## فهرست منابع

قرآن کریم.

### الف. فارسی

بذار، وحید (۱۳۹۸). «محدوده اعمال ماده ۹ قانون مدنی نسبت به تعهدات بین‌المللی دولت ایران»، **فصلنامه قضاوت**، دوره ۱۹، شماره پیاپی ۹۷.

زرنشان، شهرام و رضوانی مفرد، احمد (۱۳۹۶). «حمایت از حق تغذیه کودک با شیر مادر در اسلام و نظام بین‌المللی حقوق بشر»، **مطالعات حقوق تطبیقی**، دوره ۸، شماره ۲.

ستایش پور، محمد (۱۴۰۱). «واکاوی تطبیقی مظاهر «دوگانه‌نگاری و یگانه‌نگاری» حقوق داخلی و بین‌المللی در سیر تطوّر آموزه‌های حقوقی و رویه جامعه بین‌المللی»، **پژوهشنامه حقوق تطبیقی**، دوره ۶، شماره ۱.

شریفی خوانساری، محمدرضا (۱۳۸۶). **حقوق فرزند بر والدین از نگاه اسلام**، چاپ اول، قم: بنی الزهرا (ع).  
غلامعلی، علی (۱۳۹۹). «حق تغذیه با شیر مادر در پرتو مبانی حقوق بشر اسلامی»، **فصلنامه حقوق پزشکی**، ویژه‌نامه حقوق بشر و حقوق شهروندی.

قاسمی، غلامعلی؛ زارع، مهدی و ستایش پور، محمد (۱۳۹۷). «حق مادری در اندیشه امام سجاد علیه‌السلام و حقوق بین‌الملل»، **پژوهش‌نامه اسلامی زنان و خانواده**.

قاسمی، غلامعلی و ستایش پور، محمد (۱۳۹۹). «مسئولیت بین‌المللی آمریکا در شهادت سردار سلیمانی»، **فصلنامه پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و غرب**، دوره ۷، شماره ۲.

کاتوزیان، ناصر (۱۳۹۴). **قانون مدنی در نظم حقوقی کنونی**، چاپ چهل و چهارم، تهران: انتشارات میزان.  
محمودی، سید هادی و ستایش پور، محمد (۱۳۹۸). «گذر از زمان در ایجاد قاعده حقوق بین‌الملل عرفی: واکاوی انگاره‌های حقوقی و رویه دیوان بین‌المللی دادگستری»، **دوفصلنامه حقوق تطبیقی**.  
مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴). **تفسیر نمونه**، جلد ۲، دارالکتب الاسلامیه.

### ب. عربی

حرانی، ابن شعبه (۱۳۸۲). **تحف العقول**، ترجمه: صادق حسن‌زاده، قم: آل علی.  
سلیمی، عبدالحکیم و مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۱). **نگاهی گذرا به حقوق بشر از دیدگاه اسلام**، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).

حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۱۴ ق). **وسائل الشیعه**، چاپ دوم، قم: مؤسسه آل‌البتیت (ع).  
ذهبی، محمد بن احمد (۱۴۲۰ ق). **التفسیر الکاشف**، جلد اول، بی‌نا.  
سبزواری نجفی عزیزی، محمد (۱۴۱۹ ق). **ارشاد الادهان الی تفسیر القرآن**، دارالتعارف للمطبوعات.  
طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۹۰). **تفسیر مجمع البیان**، جلد ۲، دارالمعرفه.  
طیب، سیدعبدالحسین (۱۳۷۸). **اطیب البیان فی تفسیر القرآن**، جلد ۲، نشر اسلام.  
قمی مشهدی، محمد (۱۳۸۱). **کنز الدقائق**، جلد ۲، دارالغدیر.

مجلسی، محمدباقر (۱۳۹۵). **بحارالانوار**، جلد ۲۲ و ۱۰۰، چاپ دوم، بیروت: مؤسسه الوفاء،  
محدث نوری (نوری طبرسی)، حسین (۱۳۷۹). **مستدرک الوسائل**، جلد ۱۵، قم: مؤسسه آل‌البتیت (ع) لاحیاء التراث.



### **Books and Articles**

- Achour M. (1984). "Tafsir Al-Tahrir Wal-Tanwir Tunis". *Al-Dar al-Tunusiyyah li-Nash*, Vol. 2.
- Bordin, Fernando Lusa (2014). "Reflections of Customary International Law: The Authority of Codification Conventions and ILC Draft Articles in International Law", *International and Comparative Law Quarterly*, vol. 63, pp. 535-567.
- Kent, George (2006). "Child Feeding and Human Rights", *International Breastfeeding Journal*, 1, Bio Med Central, 1.27.
- Qayyim J. (1971). "*Tuhfat al-Mawdud Fi Ahkam Al-Mawlud*", Damascus: Maktabat Dar Al-Bayan, pp. 234-235.
- Stearns P. (2017). "*History of Children's Rights*". in Ruck M, Badali M and Freeman M., *Handbook of Children's Rights: Global and Multidisciplinary Perspectives*, New York: Taylor & Francis.
- Tomasevski Katarina (1995). "*Women and Human Rights*", London, New Jersey: Zed Books.
- Yasmin T. (2017). "Judicial Trends in Child Custody Cases in Bangladesh". *Traditional Islamic Law Rules versus Welfare Considerations*, *Asian Journal of Comparative Law*, 12(2), pp. 233-256.
- Zahid M. and Muhammad N. (2017). "Moral Teaching of Islam Regarding Breast Feeding", *Journal of Medical Science*, 25 (1), pp. 63-67.

### **Documents**

- Committee on the Elimination of Discrimination against Women (1999). General Recommendations on the Elimination of Discrimination against Women, Twentieth Session of the Committee on the Elimination of Discrimination against Women.
- Committee on the Rights of the Child (2013). General Comment No. 15, (2013) on the Right of the Child to the Enjoyment of the Highest Attainable Standard of Health, Sixty-Second Session.
- Committee on the Rights of the Child (2013). General Comment No. 16 on State Obligations Regarding the Impact of the Business Sector on Children's Rights, Sixty-Second Session.
- Convention on the Rights of the Child (1989).
- International Labour Office (1952). Report V (1). Maternity Protection at Work, Revision of the Maternity Protection Convention (Revised), 1952 (No. 103), and Recommendation, (No. 95). Fifth Item on the Agenda.
- International Labour Office (2014). *Maternity and Paternity at Work: Law and Practice Across the World*.
- International Law Commission [ILC] (2011). Report on the Work of its Sixty-third Session, A/66/10, UNGAOR 66<sup>th</sup> Sess., Supp. No. 10. Draft Articles on Responsibility of International Organizations (ARIO).

- International Law Commission [ILC] (2001). Draft Articles on International Responsibility of States (ARSIWA).
- General Assembly of the United Nations [UNGA] (2003). “Right to Food”, A/57/226.
- General Assembly of the United Nations [UNGA] (2013). “Right of Everyone to the Enjoyment of the Highest Attainable Standard of Physical and Mental Health”, A/68/97.
- General Assembly of the United Nations [UNGA] (2016). Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, Compilation of Decisions of International Courts, Tribunals and other Bodies, Report of the Secretary-General, A/71/80.
- WHO/UNICEF Policy Makers Conference (1990). Innocenti Declaration on the Protection, Promotion and Support of Breastfeeding, Breastfeeding in the 1990s: A Global Initiative.

### **Internet Resources**

- Bhargava, Hansa (2020). “Breastfeeding”, Last visited: Feb. 24, 2022. [www.WebMD.com](http://www.WebMD.com).
- Breastfeeding State Laws (2021), Last visited: Mar. 15, 2022. [www.ncsl.org](http://www.ncsl.org)
- Hallers, Sonja (2018). “Finally! In 2018 it’s legal to Breastfeeding in Public in All 50 States”, Last visited: Aug. 30, 2021. [www.amp.usatoday.com](http://www.amp.usatoday.com)
- International Breastfeeding Journal, Last visited: Jan. 02, 2022. [www.BioMedcentral.com](http://www.BioMedcentral.com)
- Kam, Renee IBCLC. (2020). “Breastfeeding in Public How It’s Different Around the World”, Last visited: Sep. 12, 2021. [www.belly.com.au](http://www.belly.com.au)
- La leche League International (Norway). Last visited: Feb. 25, 2022. [www.Illi.org](http://www.Illi.org)
- The Benefits of Breastfeeding for Baby and for Mom (2018). Cleveland Clinic Medical Professional. Last visited: Jan. 18, 2022. [www.clevelandclinic.org](http://www.clevelandclinic.org)